

Forte en Verskansings

OM PRETORIA

● DIE TYDPERK VOOR 1877

IN die eeu van sy bestaan is daar meer voorbereidings vir verdediging getref as wat daar werklik in en om Pretoria geveg is. Spore hiervan is nog duidelik te sien in die vorm van bouvalle van forte, blokhuse of slegs verskansings. Dit loon die moeite om hierdie ou murasies weer op te soek en 'n beeld te probeer vorm van die gees van die tyd waarin hulle ontstaan het.

Die oudste hiervan dateer uit die jare 1880—1881, tydens die sogenaamde beleg van Pretoria. Of daar nog ouer as dié was, val moeilik om te sê. Waarskynlik nie. In die eerste vyf-en-twintig jaar van sy bestaan was Pretoria blykbaar nooit so ernstig bedreig dat dit nodig was om werklik versterkingswerke aan te lê nie. Tydens die burgeronluste van 1864 het die Schoemanparty weliswaar 'n kanon op die hoek van Stef. Schoeman se huis, in Klein Schoemansdal, waar die Dieretuin vandag is, opgestel, maar van 'n werklike verdediging van hierdie punt het nooit iets gekom nie. Trouens, Schoeman het later gevlug en die kanon in die steek gelaat, waar dit agter die huis inderhaas in 'n moddergat weggesteek is en later deur die teenparty gevind is.

Die onluste het gekom en gegaan en Pretoria kon sy rustige bestaan

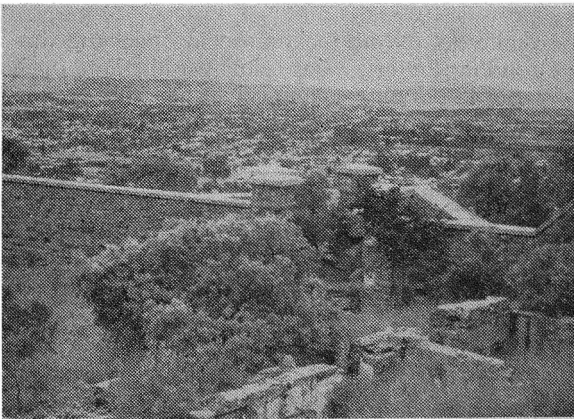

Foto: Dr. A. Meyer

'n Gesig van Wonderboomfort op die stad

voortsit — sonder dat dit nodig was om spesiale aandag aan die verdediging van hierdie dorp aan die Apiesrivier te skenk.

Naturelle-onluste was gewoonlik ver van die stad verwyder, al het dit dan ook die stigting van die *Rifle Corps* in 1868 ten gevolge gehad. Hierdie korps, met Stef. Schoeman as

kommandant, is deur die inwoners met die oog op die verdediging van die stad, gevorm. Oefeninge is op Markplein (Kerkplein) gehou. 'n Werklike doeltreffende en langdurige bestaan het die korps nie gehad nie, blykbaar ook omdat daar geen werklike behoefte aan was nie.

Gedurende die tydperk van president Burgers het die Suid-Afrikaanse Republiek meer in die Britse imperiale politiek gemengd geraak en van-

selfsprekend word nou meer aandag aan die ewentuele verdediging van stad en staat geskenk. Burgers stig die Staatsartillerie; 'n aantal kanonne word in die buiteland bestel; 'n Duitse offisier, kaptein Riedl, word in diens geneem om rekrute tot artillerriste op te lei. President Burgers was die eerste om die oprigting van 'n fort of „wapenhuis” ter sprake te bring.

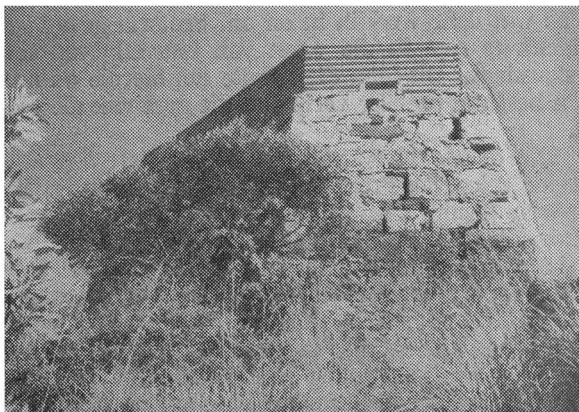

Foto: Dr. Meyer

Die Fort op Strubenkop

In een van sy toesprake het hy die toekomsbeeld opgehang van 'n fort op een van die koppe rondom Pretoria waar seuns van die land opgelei kan word as artillerriste. Watter kop hy in gedagte gehad het, is nie duidelik nie. Daar het ewenwel op daardie stadium niks van die plan gekom nie. Die „Batterij Dingaan” soos die eerste artillerriste-eenheid genoem is, is gehuisves op wat later bekend was as die kommissariaatplein. Dit was ongeveer op die hoek van die teenswoordige Paleisstraat en Vermeulenstraat geleë, agter die huidige poskantoor. Daar het 'n aantal groot wilgerbome gestaan wat welkom skadu aan die rekrute verleen het, soos ou foto's nog toon. Hoewel sentraal geleë was dit seker nie 'n strategiese punt vir die verdediging van die stad nie. So is dit ook nie bedoel nie. Die artillerriste was 'n bewegende eenheid vir die verdediging van die staat en nie juis van die stad nie.

Toe Shepstone op sy eie listige wyse die Staat in 1877 ingepalm het, het die geskut van ons eerste staatsartillerriste sonder slag of stoot in sy hande oorgegaan.

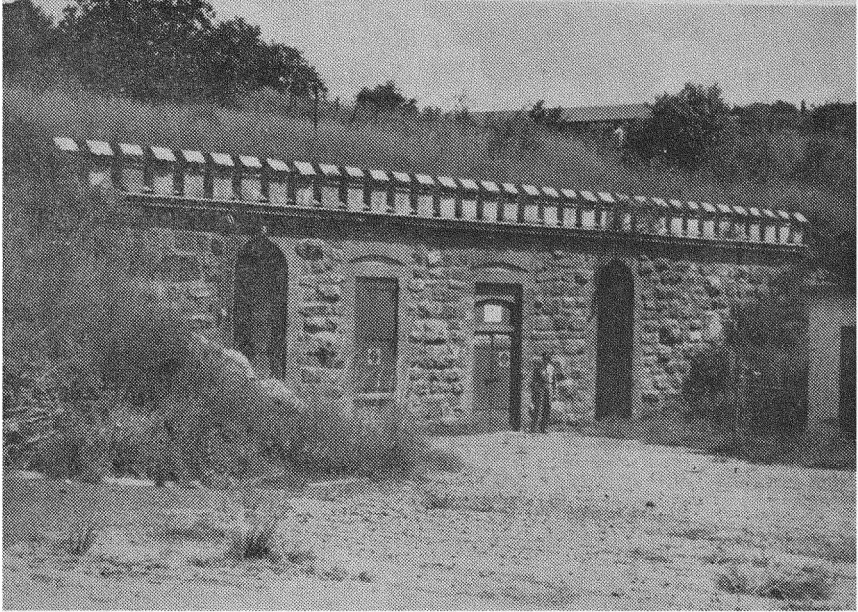

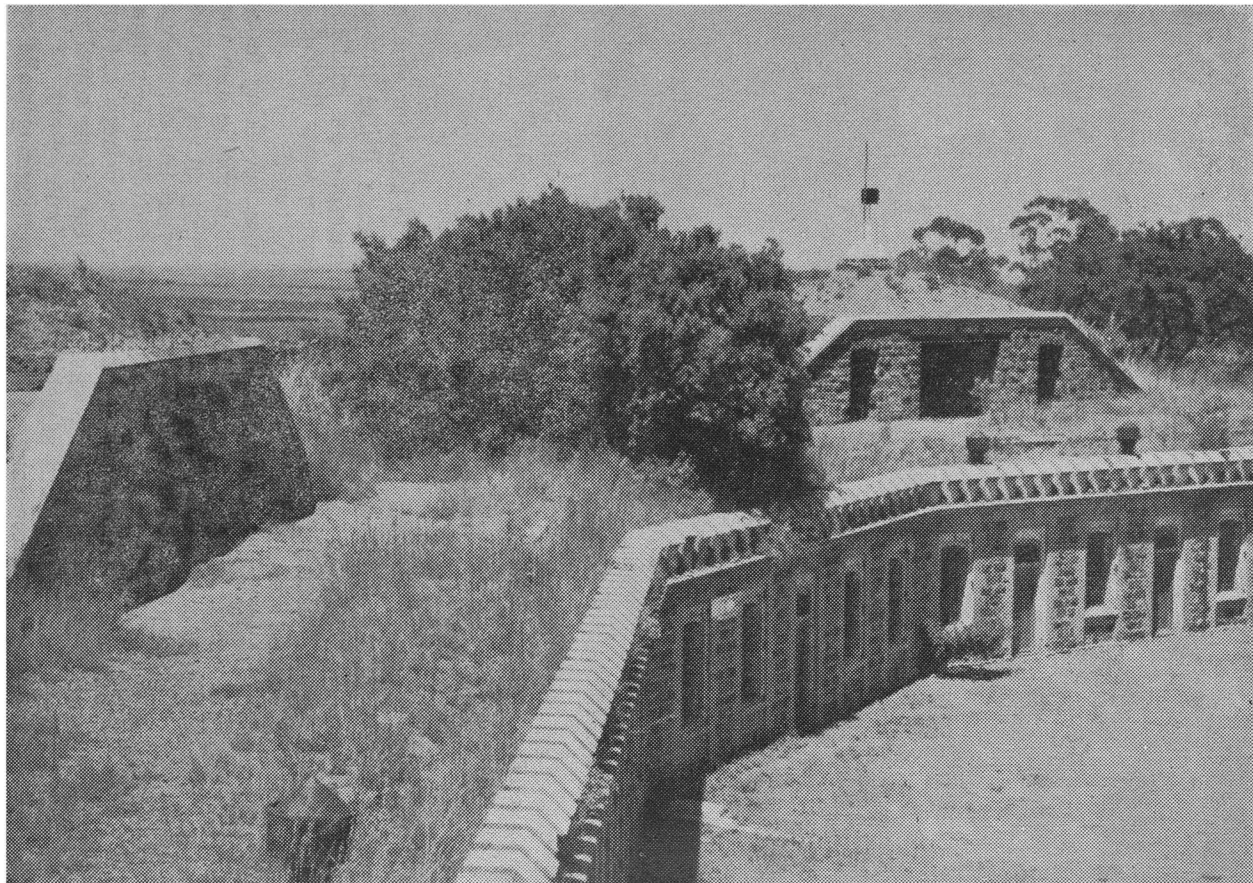
Foto: Dr. A. Meyer
Ou Republikeinse amunisie-magasyn, ook genoem die „Groen Magasyn”

● DIE EERSTE ANNEKSASIE

GEDURENDE die Britse bewind het Pretoria nogal die karakter van 'n garnisoenstad gehad. Hier was deurentyd regimente Britse troepe gestasioneer. Die militêre kamp waar die eerste kasernes en soldatekwartiere ontstaan het, was blykbaar geleë op die terrein waar later die militêre hoofkwartier en die Staatsartillerie sou gevestig word.

Die groeiende ontevredenheid onder die Transvaalse bevolking moes die Britse owerhede seker al laat dink het aan die beveiliging van die hoofstad. Maar dit was eers na die uitbreek van die oorlog en veral na die katastrofe van Bronkhorstspruit dat inderhaas en byna paniekbevangewerk is aan die verdediging van Pretoria. Die stad word beleër deur kommandant H. Schoeman met eers drie en later ses burgerlaers wat op verskillende punte daar omheen gevestig was. Die Britse troepe sowel as die burgerbevolking in die stad word afgesluit van die buitewêreld.

Aanvanklik was die plan om rondom Kerkplein verskansingswalke op te werp, met die kerk self as 'n soort fort. Daar is in werklikheid al

KLAPPERKOP-FORT

gegrawe en sommige geboue is met sandsakke versterk. Maar van die plan is baie gou afgesien. In plek daarvan word die ganse burger- en militêre bevolking saamgehoek in 'n paar versterkte laers — op die terrein agter die teenswoordige stadhuis waar die tronkterrein destyds was en die Loreto-klooster tans nog is.

Hierna het die eerste forte ter verdediging van die laers en die stad verrys. Min of meer waar Paul Kruger- en Jacob Maréstraat vandag staan het Fort Royal verrys. Dit was destyds op die rand van die stad langs die hoofweg na Heidelberg en Potchefstroom. Maar veral kon dit die Middelburgweg bewaak; na die ooste was die terrein nog oop en onbeboud.

Aan die teenswoordige Bosmanstraat was die „Convent Redoubt” ter verdediging van die laer aan hierdie kant.

Dan is veral gedink aan die verdediging vanuit die suide. Weerskante van die poort waardeur die pad na Heidelberg en Potchefstroom gegaan het is forte gebou: Fort Tullichiwan, so genoem na die landgoed van die skoonvader van Kol. Gildea, die garnisoen-bevelvoerder, op die heuwel agter die teenswoordige spoorwegstasie, en Fort Commeline, so genoem na die offisier wat dit opgerig het en ook in bevel daarvan was, op die teenswoordige Magasynheuwel. Dan was daar nog, waarskynlik 'n kleiner fort, op die Daspoorthewel, ongeveer waar Eloffsdeurgrawing vandag is.

Hoe doeltreffend die forte was, val moeilik om te sê. Hulle is nooit aangeval nie. Volgens foto's moes hulle maar inderhaas gebou gewees het, gestapelde klipmure met sandsakke daarop waar skietgate in aangebring is. Of daar nog iets van die forte oor is? Na die oorlog het die Britse owerhede opdrag gegee dat hulle vernietig word. Van Fort Royal en die Convent Redoubt is natuurlik niks meer te sien nie. Stadsuitbreiding het lankal alle tekens daarvan uitgewis. Op genoemde heuwels vind mens egter nog klip-hope van vroeëre bouwerke, maar of dit van die forte was en of dit juis op daardie punte bestaan het, val moeilik om te sê. 'n Mens sal dit egter graag wil bestempel as die oudste militêre gedenkwaardighede van ons stad.

● 1881 — 1902

DIE vrede het gekom; die onafhanklikheid is herstel; die militêre bouwerke van die Britte het verval. Slegs die kaserne is behou waar later die staatsartillerie gehuisves is en waar in die jare negentig 'n pragtige nuwe kaserne vir 400 artilleriste gebou is, wat vandag nog deel van die geboue van die militêre hoofkwartier vorm. Ook is in die jare negentig 'n meer doeltreffende ammunisie-magasyn teen die helling van die heuwel ingegrawe en met beton uitgebou. Dit is die sogenaamde „Groen Magasyn” wat vandag nog in gebruik is.

Soos bekend was dit veral die Jameson-inval wat aanleiding gegee het tot die bou van die vier groot Republikeinse forte. Na 'n eerste ondersoek deur 'n benoemde komitee is besluit op sewe forte op die volgende punte: Skanskop, Kwaggaspoort, Daspoortrand, Magaliesberg-Wes, Wonder-

boomspoort en Derdepoort en Strubenskop. Ten slotte egter is slegs op vier besluit. Die oprigting van drie daarvan, die op Klapperkop, Skanskop en Wonderboomkop, is aan die Duitse firma Krupp opgedra en toon dan ook 'n merkwaardige ooreenkoms. Eersgenoemde twee verkeer tans nog in 'n goeie toestand en is albei tot nasionale monumente verklaar. Die by Wonderboom is egter erg verwaarloos. Die groot staaldeure is blykbaar op een of ander tyd met ontploffingstof uit die klipmure losgeskiet. Daarna kon die Vandaal hulle blykbaar nie vervoer nie, want hulle lê nog daar.

Die vierde fort, Wesfort op Daspoortrand, bokant die Melaatse gestig, is deur die Franse firma Le Creusot gebou. Dit wyk wat voorkoms betref aansienlik af van die orige drie en is ook groter. Dis ook luukser gebou. Van die gewelfde ingangspoort met die leuse *Eendragt Maak Magt* is nog iets te sien. Verder kom daar ondergrondse gange vir die aanvoer van ammunisie en verbinding tussen die verskillende lokale in voor. Ongelukkig is dit die fort wat die meeste verwaarloos is. Die dakke van die verskillende kamers is almal ingeval, die gange en die ingangspoort grotendeels toegespoel. Dis jammer dat Pretoria hierdie monument uit die verlede vergeet het.

Dit is hier nie te doen om na te gaan hoe die forte bewapen en beman was nie. Soos bekend is die forte ten slotte glad nie ter verdediging van die stad gebruik nie, hoewel dit die aanrukkende Britse magte in Junie 1900 met ontsag vervul het. Die kanonne was reeds voor die tyd verwyder en in elke fort was slegs een artilleris aanwesig om dit aan die vyand oor te lewer.

Gedurende die res van die oorlog het die Engelse 'n hele aantal blokhuse en kleiner versterkingswerk om die stad aangelê. Die meeste hiervan kom slegs nog op ou kaarte voor of is niks meer as kliphope nie.

Op die Magaliesbergreeks, op die tweede kop wes van Wonderboompoort, ook Cable Hill genoem, was 'n seinpos. Vandag kan jy jou geen voorstelling van die voorkoms daarvan meer vorm nie, want dit is net 'n kliphoop. Op die hoogste punt van die kop kan nog iets daarvan teen die luglyn gesien word, direk bokant Mountain View.

Op die Meintjeskopbergreeks sowat vyftig tree oos van die Jenkinsrylaan staan nog 'n blokhuis, destyds genoem die Johnston's Redoubt. Dit verkeer nog in 'n redelike toestand en is verteenwoordigend van die talryke blokhuse wat gedurende die oorlog oor die lengte en breedte van ons land opgerig is.

Dan was daar 'n taamlik uitgebreide fort op Strubenskop, die Eastern Redoubt, wat Pretoria vanuit die ooste moes beskerm. Ten minste twee skiettorings daarvan is nog te onderskei. Volgens ou kaarte het daar ook 'n blokhuis op die koppie agter die Boy's High Skool gestaan, die Howitzer Redoubt, waarvan egter niks oorgebly het nie.

Nog 'n blokhuis het die Johannesburgpad in die omgewing van die teenswoordige Voortrekkerhoogte bewaak. Dit het gelukkig volmaak bewaar gebly en staan op die erf wat tans deur kommodoor Bierman bewoon word, Lyttletonweg 7. Bokant die magasyn, op magasynheuvel het die Britte nog 'n vesting gebou, ongeveer waar Fort Commeline in 1881 moes gestaan het. Dit het grotendeels verdwyn om plek te maak vir 'n water-opgaardam, maar twee ewewydige mure om veilige verbinding met die magasyn onder aan die heuvel te verseker, kan nog gesien word.

Op die rand ten weste van Kwaggapoort kom verskansings van taamlike groot omvang voor. Daar is tekens van 'n blokhuis en kraalvormige mure, blykbaar vir die bewaring van perde en ander soorte vee. Tenslotte moes daar nog 'n verskansing op Daspoortrand net oos van Daspoort gestaan het; en dan nog 'n blokhuis langs die spoor by Eerste Fabrieke.

'n Besondere rol in die geskiedenis het geen een van die militêre bouwerke gespeel nie. Maar hulle is tog stille getuies van bewoë periodes in die verlede van ons stad.

— F. J. DU T. SPIES.

Foto: Dr. A. Meyer

'n Gesig op Wesfort. Die verwaarloosde toestand en die toegespoelde ingangspoort op die agtergrond is duidelik te sien.